

REVIEW OF RESEARCH

शिक्षक प्रशिक्षणार्थीची आरोग्यासंबंधित शारीरिक तंदुरुस्ती व शाब्दीक सर्जनशीलता यांचा सहसंबंधात्मक अभ्यास

डॉ. बालाजी सटवाजी पोटे
Asst. Professor, CACPE, Pune .

सारांश

प्रस्तुत संशोधन हे शिक्षक प्रशिक्षणार्थीची आरोग्यासंबंधित शारीरिक तंदुरुस्ती व सर्जनशीलता यांतील सहसंबंध शोधणे व सहसंबंधाचे विश्लेषण करणे यावर असून प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने सर्वेक्षण पद्धतीमध्ये सहसंबंधात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. यासाठी संशोधकाने पुणे विद्यापीठातील अध्यापक शिक्षण महाविद्यालयाच्या एकूण महिला संख्येनुसार - ३२७२ विद्यार्थ्यांपैकी ४३२ (महिला) विद्यार्थी हे वर्गीकृत यादृच्छिक न्यादर्श (Stratified Random sampling) पद्धतीने निवड केली प्रस्तुत संशोधनासाठी 'SPSS' या संख्याशास्त्रीय पॅकेजचा वापर केला. त्यात मध्यमान (Mean), प्रमाणविचलन सहसंबंध आणि सार्थकता ठरविण्यासाठी टू टेल्ड 'टी' परीक्षेचा (Two tailed test) वापर केला. निष्कर्ष :- शिक्षक प्रशिक्षणार्थीची आरोग्यासंबंधित शारीरिक तंदुरुस्तीचे निवडक घटक व सर्जनशीलता (Verbal Creativity) यांतील सहसंबंध हा धनात्मक असून विचाराधीन आहे.

महत्वाच्या संकल्पना

१. आरोग्यासंबंधित शारीरिक तंदुरुस्ती
२. सर्जनशीलता

प्रस्ताविक

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे साधन आहे. सर्वांना जाणिवेच्या कक्षेत घेऊन संस्कृतीच्या दिशेने वाटचाल करणारी ती एक प्रक्रिया आहे. शिक्षणातून मानवी जीवनाला समतेचा, न्यायाचा, बंधुभावाचा, शांततेचा, आरोग्यसंपन्नतेचा, गुणवत्तेचा आणि सुसंस्कारांचा परिसंस्पर्श झाला पाहिजे. शिक्षण आणि जीवन यांचा एकमेकाशी मेळ हवा. शिक्षणातून जीवन स्वावलंबी, समृद्ध, स्वाभिमानी आणि भावमय झाले पाहिजे. अशा या विचारपरंपरेच्या पार्श्वभूमीवर शिक्षणातून अपेक्षित समाजनिर्मिती घडवी हाच शिक्षणाचा मुख्य हेतू आहे. यातूनच उत्तम मानव संसाधनाचा विकास घडून देश व विश्वविकास साधणे शक्य आहे. सध्याच्या परिस्थितीनुसार शिक्षणात शिक्षकास भविष्यकाळाचे शिवधनुष्य उचलावे लागणार आहे. त्यासाठी शिक्षकांमध्ये काही गुणवत्तांची व क्षमतांची आवश्यकता आहे. जसे बुद्धिमत्ता, आरोग्य संपन्नता, चारित्र्य, शारीरिक सुदृढता, सामाजिक दृष्टिकोन, ज्ञान, कौशल्य इ. गुणवैशिष्ट्यांद्वारे शिक्षक हा

एकविसाव्या शतकातील शिक्षणातील नवीन आव्हाने पेलण्याची जबाबदारी पूर्णपणे सांभाळू शकेल. यासाठी शासन, संघटना, स्वयंसेवी संस्था यांच्या पुढाकाराने शिक्षकांच्या अनुभवाच्या कक्षा रुंदावल्याशिवाय राहणार नाहीत. आरोग्य ही सुखी जीवनाची गुरुकिली आहे. 'आरोग्य म्हणजे केवळ रोग किंवा अशक्तता यांचा अभाव नव्हे तर शारीरिक, मानसिक, सामाजिक सुस्थिती होय.' (जागतिक आरोग्यसंघटना) कौटुंबिक व सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी व्यक्ती शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या कणखर असली पाहिजे. असे म्हटले जाते की (Sound mind in Sound body). आरोग्य उत्तम असेल तर शारीरिक क्षमता मिळविता व टिकविता येते. 'सुदृढ शरीरात सुदृढ मन असते.' मन आणि शरीर या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. एक बाजू कमकुवत असेल तर दुसऱ्या बाजूवरही त्याचा परिणाम होतो. आयुष्यात भरावयाच्या बौद्धिक, मानसिक, सामाजिक अशा विविधांगांनी प्रगतीचे ते साधन आहे. "शरीरमाधं खलु धर्मसाधनम्" असे म्हटले जाते. तेव्हा कोणताही व्यवसाय करण्यासाठी केवळ बौद्धिक क्षमता असून

भागणार नाही तर ती बुद्धी उपयोगात आणण्याचे समर्थ साधन म्हणजे उत्तम शरीर होय. शिक्षकालाही अशाच अनेकानेक क्षमतांची आवश्यकता असते. म्हणून व्यक्तीचे आरोग्य चांगले तर त्याचे स्वास्थ्य चांगले. ज्यांचे स्वास्थ्य चांगले त्यांचे अध्यापनकार्य चांगले असते असे म्हणता येईल.

सर्जनशील शिक्षकांची गरज

या बाबतीत गिल्फर्ड म्हणतो, "The better teachers have always made some contributions in these directions. On the other hand poor teachers have many times put the brakes on development towards creativity." सर्जनशीलतेची संकल्पना सर्जनशील प्रक्रियेचे स्वरूप, सर्जनशीलतेच्या विकासाची शक्यता व विकासाचे महत्त्व या सर्व बाबींची यथार्थ जाणीव त्यांना हवी, सर्जनशीलतेबद्दल आस्था हवी, सर्जनशीलतेकडे पाहण्याचा अनुकूल व विधायक दृष्टिकोन हवा. तरच ते विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेची योग्य ती दखल घेऊन तिला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न करतील. सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन

देणान्या शिक्षकांमध्ये कोणती वैशिष्ट्ये आढळून येतात यासंबंधी बऱ्याच संशोधकांनी माहिती गोळा केली. त्यातून निघणारे निष्कर्ष सारांशरूपाने टॉरन्सने पुढील शब्दात व्यक्त केले आहेत. “All of them are highly sensitive, resourceful, flexible and witting to ‘get off the beaten track.’ Perhaps much of this secret lies in the very uniqueness of diversity; perhaps, the most important is their capacity to form good relationship with the creative students.” म्हणजे हे शिक्षण अत्यंत संवेदक्षम, उपक्रमशील व लवचिक वृत्तीचे असतात, ठराविक पठडीच्या बाहेर जाण्याची त्यांची इच्छा असते, तयारी असते. ते सामान्यांपेक्षा वेगळे, वेगळ्या दिशेने विचार करणारे असतात व मुख्य म्हणजे ते सर्जनशील विद्यार्थ्यांशी जिव्हाळ्याचे संबंध प्रस्थापित करू शकतात. बहुसंख्य शिक्षकांना आज्ञाधारक, अभ्यासू व परंपरागत पद्धतीने विचार करणारे विद्यार्थी अधिक प्रिय असतात. उलट सर्जनशील विद्यार्थी नावडते डेव्हिड डेनीच्या ‘Classroom Creativity observation Schedule’ च्या साहाय्याने शिक्षकांच्या पाठांचे अध्यापनाचे जे निरीक्षण करण्यात आले ते निराशाजनक आहे. शिक्षकांना विद्यार्थ्यांकडून स्वतंत्र विचारांची, नवीन कल्पनांची मुळीच अपेक्षा नसते. अशा विचारांची, कल्पनांची ते दखलही घेत नाहीत. उलट त्याबद्दल प्रतिकूलच अभिप्राय व्यक्त करतात असे आढळून आले आहे. अशा शिक्षकांकडून विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलता विकासाची आपण काय अपेक्षा करणार? म्हणून खरी व प्रथम गरज आहे ती सर्जनशील शिक्षकांची तेच आपण या अध्यानातून, विविध कार्यक्रमांतून व विद्यार्थ्यांबरोबरच्या सुयोग्य संबंधांतून अनुकूल वातावरण निर्माण करू शकतात. अर्थात शिक्षण किंवा शिक्षणसंस्था या व्यापक समाजव्यवस्थेच्या घटक आहेत. शिक्षण ही एक उपव्यवस्था (Sub-system) आहे व शिक्षकही त्याचाच एक घटक आहे. तेव्हा सामाजिक वातावरणाचा व प्रशासकीय व्यवस्थेचा प्रभाव शिक्षण व शिक्षक यांच्यावरही पडणारच. म्हणून शिक्षणातून काही अपेक्षित फलनिष्पत्ती व्हावी असे वाटत असेल तर एकूण सामाजिक वातावरण व प्रशासकीय यंत्रणा सर्जनशीलतेला पोषक असणे आवश्यक आहे.

उद्दिष्टे:- शिक्षक प्रशिक्षणार्थीची आरोग्यासंबंधित शारीरिक तंदुरुस्ती व सर्जनशीलता यांतील सहसंबंध शोधणे,

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने सर्वेक्षण पद्धतीमध्ये सहसंबंधात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

जनसंख्या व न्यादर्श :- विभागानुसार पद्धतीने निवडलेल्या महाविद्यालयाची संख्या

अ. क्र.	विभाग	महाविद्यालयाची एकूण संख्या	निवडलेल्या महाविद्यालयाची संख्या	%
१.	पुणे विभाग	२९	१२	४१.३८
२.	नगर विभाग	१४	५	३५.७१
३.	नाशिक विभाग	९	३	३३.३३
	एकूण	५२	२०	३८.४६

यासाठी संशोधकाने पुणे विद्यापीठातील अध्यापक शिक्षण महाविद्यालयाच्या (एकूण महिला संख्येनुसार - ३२७२ विद्यार्थ्यांपैकी ४३२) विद्यार्थी हे वर्गीकृत यादृच्छिक न्यादर्श (Stratified Random sampling) पद्धतीने निवड केली म्हणून निवडले आहेत. प्रस्तुत संशोधनासाठी ‘SPSS’ (Statistical Package for the Social Science) या संख्याशास्त्रीय पॅकेजचा वापर केला. त्यात मध्यमान (Mean), प्रमाणविचलन (Standard Deviation) सहसंबंध आणि सार्थकता ठरविण्यासाठी टू टेल्ड ‘टी’ परीक्षेचा (Two tailed test) वापर केला.

शाब्दीक सर्जनशीलता कसोटी (Verbal Creativity Test) डॉ.बंकार मेहदी (१९८५) यांनी विकसित केलेल्या शाब्दीक कसोटीचा वापर या अभ्यासक्रमासाठी करण्यात आला आहे. या कसोटीत चार उपकसोट्यांचा वापर करण्यात आला आहे. त्या पुढीलप्रमाणे. १. परिस्थिती (Situations) २. नाविन्यपूर्ण उपयोग (Uses) ३. साधर्म्य ४. वस्तूंना रूचीपूर्ण व उपयोगी बनविणे.

चल	शाब्दीक सर्जनशीलता
आरोग्यासंबंधित शारीरिक तंदुरुस्ती	पिअरसन सहसंबंध .०९३
	सांख्यिक त्वांस्तरेटू टेल्ड टी .०५३

** सहसंबंध सहगुणक आणि ०.०१ या सांख्यिक त्वांस्तरेटू टेल्ड टी परीक्षेचा

* सहसंबंध सहगुणक आणि ०.०५ या सांख्यिक त्वांस्तरेटू टेल्ड टी परीक्षेचा

निष्कर्ष

- शिक्षक प्रशिक्षणार्थीची आरोग्यासंबंधित शारीरिक तंदुरुस्तीचे निवडक घटक, व शाब्दीक सर्जनशीलता (Verbal Creativity) यांतील सहसंबंध हा धनात्मक असून विचाराधीन आहे.

ज्ञानात्मक योगदान

- आरोग्यासंबंधित शारीरिक तंदुरुस्ती व सर्जनशीलता यांच्यातील धनात्मक सहसंबंध या अभ्यासाद्वारे समोर आला आहे. आरोग्यासंबंधित शारीरिक तंदुरुस्ती आणि सर्जनशीलता यांच्यामध्ये सहसंबंध हे संशोधन दर्शविते. याविषयी अधिक शास्त्रीय संशोधन पुन्हा पुन्हा आवश्यक असल्याचे या अभ्यासातून जाणवते.
- शिक्षकांची आरोग्यासंबंधित शारीरिक तंदुरुस्तीचे विविध घटक व सर्जनशीलता यांच्यातील सहसंबंध मांडला आहे. शिक्षक प्रशिक्षण क्षेत्रात सर्जनशीलता विकासासाठी अभ्यासक्रम निश्चित करताना तसेच सेवापूर्व सेवाअंतर्गत प्रशिक्षण नियोजित करताना या सहसंबंधात्मक ज्ञानाचा निश्चित उपयोग होईल.

संदर्भ सूची

Best, J. W. and Khan, J. V. (1995). *Research in Education* (7th ed.). New Delhi : Prentice Hall Education.

Jain Smita (1992). *A Study of creativity in relation to the teaching aptitude, skills and personality variables of pupil teachers*, Unpublished Doctoral dissertation, Nagpur University, India.

- Singh, daljit (1991). *Creativity and intelligence as correlates of teaching effectiveness of secondary school teachers unpublished doctoral dissertation*, punjab university, india.
- Taneja,S.R.(1988). *A study of the relationship between creativity, sense of humour and self – concept among secure and insecure female teacher-trainees*. Unpublished Doctoral dissertation, Agra University. India.
- कुंडले म. बा.(१९९१). *सर्जनशीलता*, (प्रथम आवृत्ती) नुतन प्रकाशन, २१८१ सदाशिव पेठ, पुणे -३०.
- प्रशांत कोठडिया, *शोध सर्जनशील शिक्षकांचा सकाळ*, प्रेरणा, गुरुवार, २५ जानेवारी २००७
- भागवत, रा. तु. (२०००). *उद्याचे शिक्षण अंतरंग आणि आव्हान*, मधुराज पब्लिकेशन्स प्रा. लि., शनिवार पेठ, पुणे
- संगणकापेक्षा सर्जनशीलताच मोठी: *राष्ट्रपती, सकाळ वृत्तसेवा*, १७ फेब्रुवारी २००८